

Saenredam tekent dominee Junius

Prent uit Dresden nader bezien

Jan de Hond

De Bossche predikant W. Meindersma suggereerde in 1926 dat het bij een portret in Dresden van zijn verre voorganger ds. Junius (ca. 1587-1635) om werk van een Haarlems kunstenaar zou kunnen gaan. Recent onderzoek wijst uit dat Meindersma gelijk had.

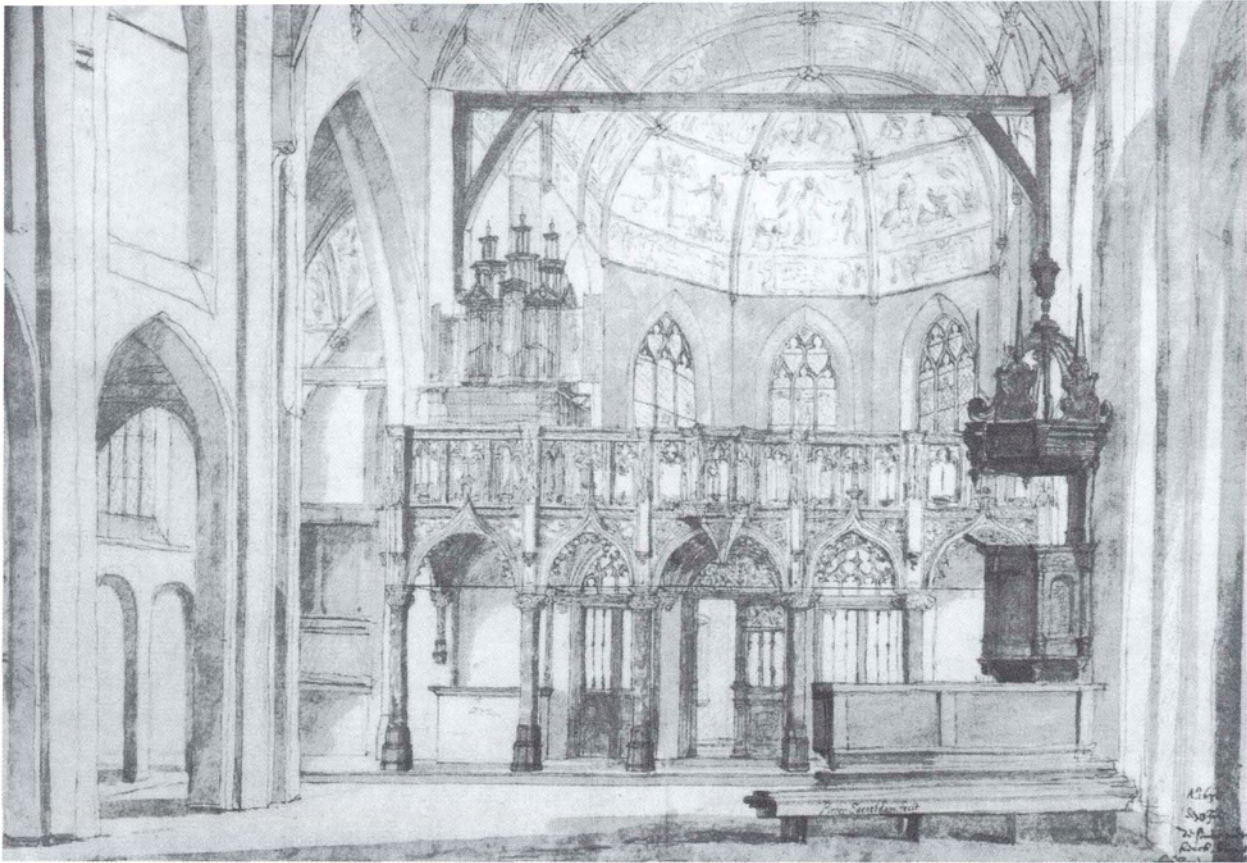
Op 2 november 1926 stuurde dr. Wigger Meindersma een brief aan Hans Schneider, de latere directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Meindersma, die in 1909 gepromoveerd was op de beginjaren van de gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch, bedankte de kunsthistoricus voor het toezenden van een afbeelding van een portret van de Bossche predikant Junius, dat zich in Dresden bevond. De tekening was niet gesigneerd en Meindersma kwam tot zijn veronderstelling dat de herkomst misschien in Haarlem gezocht moest worden, aangezien Junius lange tijd in de omgeving van die plaats gewoond en gewerkt had.

Het portret van Junius heeft de Tweede Wereldoorlog overleefd en bevindt zich nog steeds in het prentenkabinet van Dresden. Het betreft een krijttekening die later is uitgewerkt in pen met bruine inkt. Het blad toont een figuur gezeten achter een tafel met daarop een inktpot met veer. In zijn rechterhand houdt hij een boek. De boekenkast rechts van de man is alleen zichtbaar op de ondertekening en is niet overgenomen in pen. De geportretteerde is rechthoekig uitgekaderd en bevat in een ovale omlijsting. Alles wat buiten het kader valt, in het bijzonder de stoel en de benen, is niet of nauwelijks uitgewerkt en ook de linkerarm is slechts summier aangegeven. Dit doet vermoeden dat het hier om een ontwerp-tekening voor een gravure gaat. Boven aan het blad staat een tekst waarin de geportretteerde wordt geïdentificeerd: 'Effigies Johannis Junij Aetat. Suae 45 Anno 1632' (Portret van Johannes Junius op de leeftijd van 45 jaar, anno 1632). Links van het hoofd wordt die datum nog scherper gesteld: 'Anno 1632 den 5 Julij'.

Pieter Saenredam, Portret van Johannes Junius, gedateerd 5 juli 1632, pen en zwart krijt. Dresden, Kupferstich-Kabinett der Staatlichen Kunstsammlungen.

Het prentenkabinet van Dresden kocht de tekening in 1910 aan als een werk van Hendrick Goltzius, maar tegenwoordig staat de tekening op naam van Matthias van den Bergh (1617-1687). Op stilistische gronden is

Pieter Saenredam, *Het koor van de Sint-Pieterskerk te 's-Hertogenbosch*, gesigineerd en gedateerd 13 juli 1632, pen, bruine inkt en aquarel. Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

Evenals de Sint-Jan bezat ook deze kerk een fraai oksaal. Het gebouw is ca. 1645 gesloopt. Het houten tongewelf kwam in de Annakapel terecht.

deze toeschrijving nog wel te begrijpen, maar wanneer we ons realiseren dat Van den Bergh in 1632, het jaar waarin het portret werd vervaardigd, nauwelijks 15 jaar oud was, dan wordt zijn auteurschap hoogst onwaarschijnlijk. Bovendien verbleef Van den Bergh, die in Ieper was geboren, tot halverwege de jaren veertig in de Zuidelijke Nederlanden waar hij zijn opleiding volgde bij Rubens. Een ontmoeting met Junius, die in 1632 in het Staatse 's-Hertogenbosch woonde, ligt niet voor de hand.

Johannes Petri Junius

Voordat wij ons buigen over het probleem van de toeschrijving, eerst een beknopte levensloop van deze Junius. Zijn biografie geeft immers enkele belangrijke aanwijzingen voor de vervaardiger van het portret. Jan Pietersz. de Jonge, die zijn naam op latere leeftijd zou latiniseren tot Johannes Petri Junius, werd omstreeks 1587 geboren te Assendelft, een plaatsje ten noordoosten van Haarlem, als zoon van Pieter Jansz. de Jonge (ca. 1550- na 1620) en Duijff Gerritsdochter Boet. Zijn vader was een man van aanzien in het dorp. Meer dan veertig jaar, van 1576 tot 1620, mocht hij zich schout van de heerlijkheid Assendelft noemen. Johannes koos een ander beroep: hij besloot predikant te worden. Op 15 september 1601, hij

was toen veertien jaar, schreef hij zich in aan de Universiteit van Leiden. In 1612 keerde hij als proponent naar zijn geboortedorp terug waar hij nog datzelfde jaar als predikant werd beroepen.

In 1630 verruilde Junius onverwachts Assendelft voor 's-Hertogenbosch. Het jaar daarvoor had Frederik Hendrik deze stad veroverd en met de wisseling van de politieke macht veranderde ook de religieuze constellatie in 's-Hertogenbosch. De katholieken mochten hun geloof niet langer in het openbaar belijden en hun belangrijkste kerken werden toegewezen aan de gereformeerde gemeente. Deze kampte echter met een groot tekort aan predikanten. Naarstig ging zij op zoek naar geschikte kandidaten. In september 1630 besloot de Bossche kerkenraad informatie in te winnen over Johannes Junius. De Bossche predikant Everhardus Schuylius reisde naar Assendelft om niet veel later terug te keren met bemoeidigend nieuws. Schuylius verklaarde dat 'hy die [Junius] in syne plaetse met goet contentement hadde gehoort, dewyle hy bevondt dat hy was een geleert man, begaeft met een goede stemme, ende goede middelbare gaven'. Ook bracht de predikant enkele aanbevelingsbrieven mee, waaronder een schrijve van zijn Haarlemse collega Samuel Ampzing, een naam die we nog vaker tegen zullen komen. Naar aanleiding van deze gunstige berichten besloot de kerkenraad om Junius te vragen naar 's-Hertogenbosch te komen. Hoewel de Assendelftse predikant bepaald niet stond te popelen om te vertrekken, legde hij zich neer bij het besluit van zijn classis om hem voor een periode van twee maanden uit te lenen. In mei 1631 werd deze tijdelijke aanstelling omgezet in een vaste. Junius bleef tot zijn dood in december 1635, vermoedelijk ten gevolge van een

Jan van de Velde naar ontwerp van Pieter Saenredam, Portret van de Amsterdamse predikant Petrus Goethem, gesigneerd en gedateerd 1629. Gravure, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

pestepidemie, als vaste predikant werkzaam in 's-Hertogenbosch.

Den Bosch was niet alleen in militair maar ook in godsdienstig opzicht een frontstad. De gereformeerde gemeente had dan ook meer behoefte aan religieuze houwdegens dan aan gematigde en liberale voorgangers en daarom wilde ze graag de Assendeltse predikant contracteren. Johannes Junius behoorde immers tot de rechtzinnig calvinistische stroming binnen de gereformeerde kerk en stond bekend als een uitgesproken contraremonstrant. De Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590-1632) prees zijn collega met de volgende dichtregels: 'die Christus eer so kloek met Godes woord beweert / en daer Socinus leer en grond te gronde keert'. De Socinus over wie hier wordt gesproken, was de theoloog Fausto Sozzini (1539-1604) die een redelijke godsdienst voorstond en de leer der drie-eenheid afwees. Het socinianisme kreeg aanvankelijk vooral aanhangers in Polen, maar later vluchtten velen van hen naar de Republiek. Junius bestreed deze socinianen in twee latijnse geschriften waarvan helaas alleen nog de titels zijn overgeleverd: *Examen Responsionis Fausti Socini, ad Librum Iacobi Wieki, de Divinitate Filii & Spiritus Sancti* (1628) en *Refutatio*

Praelectionum Theologicarum Fausti Socini Senensis (1633). Strenge calvinisten als Gisbertus Voetius (1589-1676) en Samuel Maresius (1599-1673), beiden korte tijd predikant te 's-Hertogenbosch, spraken vol lof over deze werken. Een jaar na Junius' dood verscheen ook nog een bundel preken van hem, die in 1663 een herdruk beleefde. Junius was dus een geleerd man en dit verklaart waarom zijn portretterist er voor koos hem af te beelden gezeten voor een boekenkast en achter een tafel met schrijfgerei.

Pieter Saenredam

Assendelft, waar Johannes Junius een groot deel van leven doorbracht, was ook de geboorteplaats van Pieter Jansz. Saenredam (1597-1665). In de kleine dorpsgemeenschap moeten deze twee elkaar gekend hebben. Zeker als we weten dat ze bloedverwanten van elkaar waren. De families Saenredam en De Jonge onderhielden nauwe contacten met elkaar. Zo was schout Pieter de Jonge (ca 1550-na 1620), de vader van Johannes Junius, voogd van zowel de graveur Jan Saenredam (1565-1607) als van diens zoon de schilder Pieter Saenredam. De vader van de predikant en de vader van de schilder deelden zelfs een graf in de Sint-Odulphuskerk te Assendelft, waar Johannes Junius jarenlang de kansel besteedde. Na de dood van zijn vader verhuisde Pieter met zijn moeder in 1608 naar Haarlem, waar hij in 1612 in de leer ging bij de schilder Frans Pietersz de Grebber (ca 1573-1649). Ruim tien jaar bleef hij hier in dienst, totdat hij zich in 1623 als zelfstandig meester in Haarlem vestigde. Aanvankelijk maakte Saenredam vooral ontwerptekeningen voor gravures. Zo ontwierp hij 12 prenten voor Samuel Ampzings *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem*, het boek uit 1628 waarin zijn achterneef Junius werd geroemd en dat werd voorafgegaan door een lofdicht van diens hand. Omstreeks 1628 besloot Pieter echter zich te specialiseren in de architectuurschilderkunst. Uit dat jaar dateren ook zijn eerste composities als onafhankelijk kunstenaar: twee kerkinterieurs van de Sint-Bavo te Haarlem.

Saenredam in 's-Hertogenbosch

Saenredams eerste tekencampagne buiten Haarlem voerde hem naar 's-Hertogenbosch. In juni en juli 1632 werkte hij een maand in deze stad. Door de gewoonte om zijn tekeningen nauwkeurig te dateren, kunnen we Saenredams Bossche bezigheden haast van dag tot dag reconstrueren. Op 29 juni maakte hij een plattegrond van de Sint-Jan. De daarop volgende dagen besteedde hij aan het interieur van de voormalige kathedraal. Hij maakte er studies van het koor, het oksaal en de graftombe van bisschop Masius. Nadat hij op 7 juli een eerste stadspanorama had voltooid, verplaatste hij zijn werkterrein naar een andere Bossche kerk: de Sint-Pieter. Hier maakte hij wederom een plattegrond en twee interieurstudies. Op één van deze tekeningen is de kansel zichtbaar vanwaar

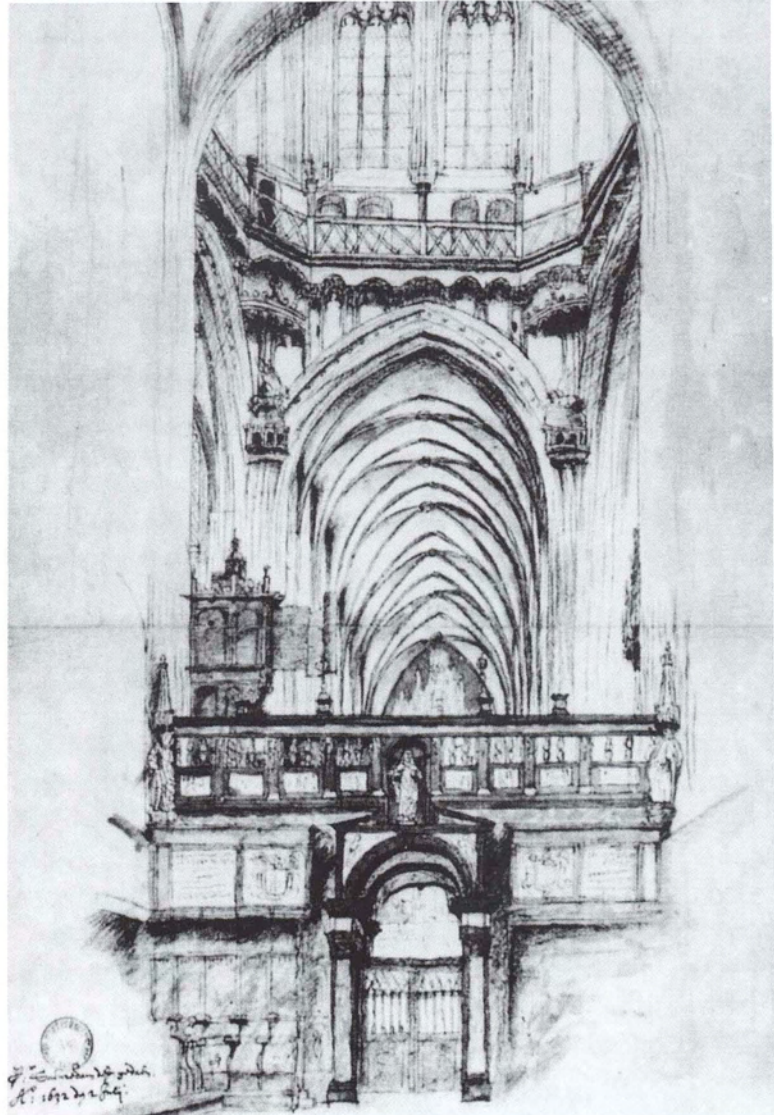
af Junius zijn preken hield. Tussen de bedrijven door vervaardigde hij op 10 juli een pentekening van het oude stadhuis. Hij beëindigde zijn werkzaamheden in 's-Hertogenbosch met twee stadsgezichten, waarvan het laatste dateert van 23 juli. In totaal zijn twaalf Bossche tekeningen van Saenredam bekend. Kort na zijn terugkeer uit 's-Hertogenbosch werkte hij in zijn Haarlemse atelier de studies van de Sint-Pieter uit tot een paneel dat datzelfde jaar gereed kwam. De tekeningen van de Sint-Jan bleven voorlopig nog in de mappen. Pas in 1646, veertien jaar na zijn Bossche verblijf, voltooide hij een groot schilderij van het koor van deze kerk. Met beide werken is echter iets vreemds aan de hand. Saenredam beeldt wel de katholieke inventarisstukken en schilderijen af, maar laat het protestantse meubilair weg. Zo is de preekstoel, die op de tekening van de Sint-Pieter nog een prominente plaats inneemt, op het olieverfschilderij verdwenen. En op de tekening van het koor van de Sint-Jan is het altaarstuk aan het oog onttrokken door een gesloten gordijn, terwijl op het schilderij het altaarstuk in volle glorie te bewonderen is. Het is overigens niet het originele altaarstuk van Abraham Bloemaert uit 1615, maar een doek dat dezelfde kunstenaar voor de Bossche Clarissen had gemaakt. In feite 'herkatholiseert' Saenredam dus de interieurs van de Sint-Pieter en de Sint-Jan op zijn schilderijen. Dit is dan ook de reden waarom Gary Schwartz in zijn studie over de Haarlemse meester de zeer aannemelijke veronderstelling uitsprekt dat Saenredam in 's-Hertogenbosch heeft gewerkt voor katholieke opdrachtgevers.

Portret Junius: een Saenredam?

Een eerste indicatie dat het portret van Junius getekend werd door Pieter Saenredam, schuilt in de hierboven besproken nauwe familieband tussen geportretteerde en portrettist. Maar alleen het feit dat Junius en Saenredam elkaar goed kenden, is niet voldoende grond voor een toeschrijving.

Een volgende aanwijzing vinden we in de datering van het portret: 'Anno 1632 den 5 Julij'. Deze datum valt midden in Saenredams Bossche periode. Tussen zijn tekeningscampagne in de Sint-Jan, waarvan de laatste tekening dateert van 3 juli, en zijn werkzaamheden in de Sint-Pieter, waarvan de eerste tekening is gemaakt op 9 juli, liggen 5 dagen. In deze periode hield Saenredam zich vermoedelijk bezig met enkele kleinere projecten, zoals een stadsgezicht getekend op 7 juli. Het portret van Junius past perfect in deze periode. Verschillende auteurs hebben reeds gesuggereerd dat Saenredam tijdens zijn verblijf in 's-Hertogenbosch zijn achterneef heeft opgezocht en wellicht bij hem heeft gelogeed. Harde bewijzen hiervoor ontbreken echter.

Verder bevestigt de vergelijking tussen het handschrift van de regel bovenaan de tekening van Junius en het opschrift op de tekening van het graf van bisschop Masius, dat Saen-

Pieter Saenredam, Koorhek, kruising en schip van de Sint-Jan, gezien vanuit het koor. Gesigneerd, gedateerd 2 juli 1632. Pen en bruine inkt, zwart krijt en aquarel. Lyon, Musée des Arts Décoratifs.

redam op 3 juli in de Sint-Jan tekende, ons vermoeden dat beide werken door dezelfde kunstenaar zijn gemaakt. De letters op beide tekeningen zijn vrijwel identiek. En ook de schrijfwijze van de datering op het portret komt overeen met die van andere dateringen door Saenredam. Stilistisch vergelijkingsmateriaal is helaas niet of nauwelijks voorhanden. Saenredam was een architectuurschilder die slechts bij uitzondering portretten maakte. Het enig overgebleven portret dat algemeen erkend wordt als een werk van zijn hand, is een tekening van Jan Jans van Ermelo, koster van de Utrechtse Mariakerk, gemaakt op 23 oktober 1636. Dit werk is echter uitgevoerd in zwart en rood krijt en niet in pen met inkt. Dit maakt een vergelijking tussen beide tekeningen uiterst lastig. Hoewel originele portretten door Saenredam dus zeldzaam zijn, betekent dit nog niet dat de tekening van Junius een *fremdkörper* binnen zijn oeuvre vormt. Integendeel, er zijn enkele gravures naar Saenredam bekend die nauw aansluiten bij het portret van de Bossche dominee.

In 1629 stak Jan van de Velde (ca 1593-1641) vier gravures van contraremonstrantse predikanten die uit Amsterdam verdreven waren wegens opruiende activiteiten tegen enkele remonstrantse stadsbestuurders. Deze gravures, waarvoor Pieter Saenredam de ontwerptekeningen leverde, die helaas niet bewaard zijn gebleven, bevinden zich in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam. De poses van de afgebeelden en de ovale omlijsting komen overeen met het portret van Junius. Ook de religieuze achtergrond van de geportretteerden vertoont verwantschap met die van Junius: allen waren rechtzinnige calvinisten die zich hadden onderscheiden in de strijd tegen de remonstranten en andere niet-rechtzinnige groeperingen. Het is daarnaast opvallend dat twee gravures vergezeld gaan van een gedicht door Samuel Ampzing, de auteur van de *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem*. Zoals gezien werkte zowel Saenredam, die ontwerptekeningen leverde, als Junius, die een lofdicht op Ampzing schreef en zelf ook in deze stadsgeschiedenis werd genoemd, aan dit boek mee. In 1631, tenslotte, maakte Van de Velde nog een gravure met de afbeelding van de geschiedschrijver Pieter Bor (1559-1635), die het jaar daarvoor een geschiedenis van 's-Hertogenbosch had gepubliceerd. Ook ditmaal was het ontwerp van Saenredam en tekende Ampzing voor het lofdicht.

Ontwerptekening voor een prent?

Gezien Saenredams werkzaamheden in de jaren rond 1630 is het heel goed mogelijk dat Junius zijn achterneef verzocht een ontwerptekening voor een portretgravure te maken. Directe aanwijzingen hiervoor vinden we niet alleen in de compositie van de tekening, met zijn ovale lijst in een rechthoekig kader, maar ook in een stadsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch uit 1649, geschreven door Jacobus van Oudenhoven (1601-1690). Deze auteur wijdt een pagina aan dominee Junius, die hij roemt omdat deze 'seer geleerdelyck den Socinianen in twee Boecken ten meerderendeel gerefuteert heeft'. Nadat Van Oudenhoven de titels van Junius' geschriften heeft genoemd, besluit hij met de dichtregels die Wilhelmus Suerendonck (1601-1652), conrector aan de Latijnse school te Gorkum en later rector te Utrecht en Rotterdam, op 'sijn afbeeldinghe' had gemaakt:

Dit was sijn Stern; nu is een Ster sijn Geest;
 Hoe slecht, hoe wijs gheweest!
 Die Geest noch leeft in vromer hert en mondt,
 En in Sosijn sijn wondt;
 De wondt, die hy hem gaf, noch open is:
 Polacken hulp is mis.
 Die Gode een volck, en Godt voor volcken wan,
 Dit is, dit is de Man.

Het lijkt erop dat deze verzen bedoeld zijn geweest om afgedrukt te worden bij een gravure van Junius (de 'af-

beeldinghe'). Bovendien blijkt uit de eerste twee regels dat het gedicht gemaakt is toen de Bossche predikant reeds gestorven was, na 1635 dus. Omdat de preken van Junius na zijn dood zijn uitgegeven, ligt het voor de hand om te kijken of de gravure met lijklicht als frontispice in dit werk is afgedrukt. De exemplaren die mij bekend zijn, hebben echter geen gravure. Blijft de mogelijkheid over dat het portret reeds bij leven is afgedrukt, zij het zonder Suerendoncks verzen. Wellicht heeft het als frontispice gestaan in Junius' *Refutatio Praelectionum Theologiarum Fausti Socini Senensis* uit 1633, maar daar zijn helaas geen exemplaren meer van bekend.

Tot slot

Op grond van biografische gegevens, overeenkomsten in handschrift en datering en vergelijking met enkele gravures naar zijn ontwerptekeningen, kan het getekende portret van de predikant Johannes Petri Junius (Jan Pietersz. de Jonge) uit het prentenkabinet te Dresden worden toegeschreven aan Pieter Saenredam. Hiermee is vast komen te staan dat Saenredam tijdens zijn verblijf in 's-Hertogenbosch contacten onderhield met de rechtzinnige predikant Johannes Junius. Gezien hun familiebanden is dat niet vreemd, maar het is wel opmerkelijk als men weet dat Saenredam tegelijkertijd Bossche kerkintieurs tekende voor katholieke opdrachtgevers.

Literatuur

Dit artikel is een bewerking van een artikel dat eerder verscheen in het tijdschrift *Oud Holland*: Jan de Hond, 'Een onbekende tekening van Saenredam: het portret van Johannes Petri Junius', *Oud Holland*, jrg. 113 (1999) nr. 4 p. 187-196. Voor specifieke bron- en literatuurverwijzingen verwijs ik naar dit artikel. Voor literatuur over Pieter Saenredam, zie: Gary Schwartz en Marten Jan Bok, *Pieter Saenredam: de schilder in zijn tijd* ('s-Gravenhage 1989). Voor Saenredams verblijf in 's-Hertogenbosch, zie: Gary Schwartz en Marten Jan Bok, 'Pieter Jansz. Saenredam en 's-Hertogenbosch', in: A.M. Koldewij (red.), *In Buscoducis, 1450-1629: Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance, wetenschappelijke bijdragen* ('s-Gravenhage 1990), 575-579; P.-J. van der Heijden, 'Saenredam en 's-Hertogenbosch; 's-Hertogenbosch en Saenredam', in: H. van Bavel e.a., *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser*, ('s-Hertogenbosch 1980), 96-106; A.M. Koldewij, 'Pieter Saenredam had al getekend wat Matthieu Brouerius de Nidek beschreef: het doxaal en de koorbanken in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 38 (1987), 185-200. Voor de Bossche jaren van Johannes Junius en vroegste geschiedenis van de Hervormde kerk in 's-Hertogenbosch, zie: W. Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch, 1629-1635* (Zaltbommel 1909); Wim van Dongen, *Predikanten in stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1629-1648. Strijd tussen reformatie en contra-reformatie* (Tilburg 1979) [kandidaatscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, exemplaar aanwezig op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch].